

JAUME ROIG

ESPILL

EDICIÓ I INTRODUCCIÓ DE
ANNA ISABEL PEIRATS NAVARRO

institutió
alfons el magnànim
centre valencià
d'estudis i d'investigació

BIBLIOTECA D'AUTORS VALENCIANS — 70

VALÈNCIA, 2021

Col·lecció fundada per

JOAN FUSTER

Dirigida per

ENRIC SÒRIA

Codirigida per

VICENT J. ESCARTÍ

Edició composta amb els tipus Optima Bold i Le Griffé StD
per a la coberta, i Caslon 540 LT StD per a l'interior,
impresa sobre paper Biblioprint extra blanc de 60 g/m²

© 2021, de la introducció i l'edició:

Anna Isabel Peirats Navarro

© 2021, d'aquesta edició:

Institució Alfons el Magnànim

Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació

Diputació de València

Corona, 36 — 46003 València

Tel.: +34 963 883 169

contacte@alfonselmagnanim.com

www.alfonselmagnanim.net

ISBN: 978-84-7822-878-2

DL: V-1054-2021

Coberta creada per ARTS GRÀFIQUES SOLER

Disseny de la col·lecció: FÈLIX BELLA

Il·lustració de les guardes: VIRGILI PENJANT D'UNA

CISTELLA. TAPÍS DE L'AGUSTINER MUSEUM, FRIBURG DE

BRISGÒVIA (BADEN-WÜRTTEMBERG, ALEMANYA)

Maquetació: GRÀFIQUES VIMAR - PICANYA

Impressió: PAPER PLEGAT — NOVETLÈ

ÍNDEX

INTRODUCCIÓ	9
JAUME ROIG I L'ESPILL	11
Dades biogràfiques de Jaume Roig	11
Descripció del manuscrit original de l' <i>Espill</i>	14
Datació de l' <i>Espill</i>	16
El títol	18
Forma de versificació	19
Estructura i sinopsi argumental	20
EL PROPÒSIT AUTORIAL: ENTRE L'AFORISME I LA FACÈCIA	27
L' <i>Espill</i> : estructura de sermó	29
Classificació dels exempla de l' <i>Espill</i>	38
<i>Exemplum</i> bíblic	39
<i>Exemplum</i> hagiogràfic	43
<i>Exemplum</i> històric	45
<i>Exemplum</i> folklòric	45
Elements de la natura	47
Experiència personal	47
Jaume Roig: la comicitat de la moral o la moral de la comicitat?	47
L'engany	54
La sàtira anticlerical	57
L'humor negre	59
Els insults	61
Erotisme i escatologia	63
MEDICINA I MORALITAT A L'ESPILL	67
Medicina i diagnòstics	73
La malaltia d'amor	74
La medicina «vera, divina»	84

ANTIFEMINISME FRONT A IMMACULISME	90
Antifeminisme en l'antiguitat	90
La menstruació i la fetilleria a l' <i>Espill</i>	92
L'immaculisme a l' <i>Espill</i>	98
VIDA I COSTUMS DELS VALENCIANS	107
L'ESTIL LITERARI DE L' <i>ESPILL</i>	112
La metàfora tèxtil	115
L'adynaton	119
La metàfora de la Redempció	121
La metàfora cinegètica	123
CRITERIS DE LA PRESENT EDICIÓ	132
LLISTA D'ABREVIATURES	135
REFERÈNCIES	138
 EDICIÓ DE L' <i>ESPILL</i>	 157
 APÈNDIX	 771
Antropònims	773
Topònims	779
Apèndix bíblic	783
 GLOSSARI	 791

Introducció

*A totes aquelles persones que, cada dia, regalen
el reflex, a mode d'espill, d'allò que és «essencial
i invisible als ulls»*

*A la memòria de don Ramon Arnau Garcia,
apassionat de les lletres valencianes,
amb afecte*

JAUME ROIG I L'ESPILL

DADES BIOGRÀFIQUES DE JAUME ROIG

Jaume Roig¹ va tindre en vida un prestigi i un relleu social força destacats. A més de la seua suposada faceta de cavaller, consta que va ser metge de la reina Maria, muller d'Alfons el Magnànim². Vivia a València, en una casa del carrer dels Cordellats³,

1 Prof. Dra. de la Universidad Católica de Valencia San Vicente Mártir, València. Web: <https://www.ucv.es>. Correu-e: anna.peirats@ucv.es. Aquesta publicació s'emmarca en l'activitat investigadora duta a terme per l'Institut Universitari Isabel de Villena d'Estudis Medievals i Renaixentistes (IVEMIR) de la Universidad Católica de Valencia San Vicente Mártir, del qual la dra. Peirats és directora.

2 En el *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim* (Sanchis, 1932: 201), es conta com la reina Maria va entrar a València el dissabte 15 d'octubre de l'any 1457. Per la seua indisposició, el *Dietari* documenta com la portaven «ab hunes handes cubertes de drap encerat, e damunt un drap vermel». En nota a peu de pàgina de l'esmentat fet, es dona notícia de com en l'ARV s'al·ludeix a aquesta malaltia de la reina en sis documents, en els quals se subratlla el fet que el metge que la diagnosticava era Jaume Roig. El mateix *Dietari* documenta la mort de la senyora reina Maria el 4 de setembre del 1458. Pel que fa a la comprovació de la defunció de la reina, en els llibres que fan referència a l'esmentada mort es troba l'acta, en què consta com van concórrer com a testimonis el batle general, els jurats i els metges Gabriel Garcia, *Jaume Roig* i mestre Jaume Badia.

3 El nom del carrer en què s'ubicava la casa del poeta consta en l'inventari de béns: «un alberch en lo *carrer dels Cordellats*» (Chiner, 1993: 214).

molt a prop del Mercat, lloc que tantes vegades és punt de referència en la seua obra. Es va casar amb Isabel Pellicer, que ja era morta en el moment de la composició de l'*Espill*. Encara que no tenim documentació de primera mà, sí que disposem d'alguns indicis que apunten que Jaume Roig era mestre en Arts, i potser va estudiar a la Sorbona de París. El Consell de la ciutat de València el va designar examinador de metges, en data del 1434, i el 1450 administrador de l'hospital d'en Clapers⁴. També va ser metge i administrador del convent de la Trinitat, on va professar sor Isabel de Villena⁵. Durant la seua vida va prendre part activa en les tertúlies literàries de Fenollar, Gassull, etc., autors valencians amb els quals no sols compartiria moments de distensió i d'intercanvi d'opinions, sinó també un determinat estil i temàtica, tal com ho evidencia la participació de Roig en els certàmens poètics valencians (Ferrando, 1983).

4 Aquest era el nom amb què s'al·ludia popularment a l'Hospital de Santa Maria, pel nom del seu fundador (Rubio, 1983a: 133). En efecte, va ser la voluntat de Bernat de Clapers que a la seua mort, el 1322, s'edificara en el camí de Sant Julià un hospital que acollira els pobres de Jesucrist (Rubio, 1983b: 377).

5 En aquest cas, hem d'apuntar la tesi de Fuster (1995: 106-107) sobre una possible relació entre el poeta Jaume Roig i l'abadessa de la Trinitat, Isabel de Villena, autora de la *Vita Christi*. De més a més, com esmenta el mateix Fuster, Jaume Roig i la seua muller comencen a aparèixer entre els llibres d'administració del convent coincidint amb l'entrada el 1446 de sor Isabel. D'altra banda, en el convent havia ingressat també una filla de Jaume Roig, Violant, d'edat acostada a la d'Isabel i posterior abadessa del convent (Sales, 1761: 65).

Pel que fa a la seua mort, el *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim* documenta la data del 4 d'abril de 1478⁶:

Dimecres, primer dia de abril, mestre Jaume Roig, metge, e mossén Loís Mascó, ab altres que tenen heretats, anaven a veure los açuts de les sèquies, e pasat Benimàmet lo mestre Jaume se aturà e volch descavalcar per orinar; e al descavalcar (yo crech que la poplexia regnà) ell caigué de la mula, e donà tan gran colp que no's poch levar. Mossén Loís Masquó e tots los que heren allí, ab gran afany, tornaren-lo a Benimàmet, e de continent tingué la lengua grossa, que parlava ab gran afany. En la nit, en una sària ab palla, fonch aportat a València en la sua casa. Lo disapte en la nit, a IIII, del dit mes d'abril, paguà lo deute de natura: *Anima eius requiescat in pace*. Amén. (Sanchis, 1932: 409-410)

Des del vessant de la literatura, mereix especial menció, sobretot, l'estudi de la biblioteca de Roig, un total de 59 volums (Chiner, 1993: 186),⁷ entre els quals podem destacar: llibres de medicina, com el *Viaticum* d'Ibn Al-Jazzar, primera obra que té un apartat referent a l'*amor hereos*; un llibre de Galé, sense títol; el volum IV DEL *Canon*

6 Un dia abans de la seua mort, és a dir, el 3 d'abril de 1478, Jaume Roig va atorgar testament davant del notari Narcís Vicent (Chabàs, 1905: 434-435); va elegir com a marmessors testamentaris els seus fills Gaspar Jeroni i Jaume Honorat i el seu gendre Joan Mercader. Sanchis (1932: 22) afirma que tres dies després de la mort de Jaume Roig, el 8 d'abril de 1478, es va fer l'inventari dels seus béns. Segons aquestes dades, podem concloure que la mort de Roig va esdevindre el 5 d'abril.

7 Dos treballs sobre la biblioteca de Jaume Roig són els de Micó (1978: 41-47) i Carré (1993). L'elenc de llibres que Roig disposava s'ajusta a l'organització de les biblioteques dels metges de l'època.

d'Avicenna; el *Colliget*, l'obra mèdica més important d'Averrois; un volum del *Liber medicinalis ad Almansorem*, de Razés; l'obra del metge Albucasis, exponent principal del galenisme àrab; el *De consideratione medicine* d'Arnau de Vilanova; la *Chirurgia magna* de Guy de Chauliac, peça fonamental de cirurgia; l'*Epistola ad Maecenatem* d'Hipòcrates; la *Summa medicinalis* de Gualterus Aguilinus, metge del segle XIII; l'*Antidotarium* del salernità Nicholaus; cinc llibres d'astrologia i astronomia; la *Vida de sant Honorat*, entre d'altres. D'aquesta manera, la biblioteca de Roig constata la seua formació mèdica escolàstica i universitària, de la qual deixarà empremta en l'obra literària, juntament amb algunes obres morals que conformen la biblioteca ideal dels hòmens de medicina del segle XV (CHINER, 1993: 195).

DESCRIPCIÓ DEL MANUSCRIT ORIGINAL DE L'ESPILL

El manuscrit original de l'*Espill*, conservat a la Biblioteca Vaticana (Roma)⁸ presenta lletra clara i acurada, cursiva humanística de cap a la fi del segle XV (ca. 1490), enquadernat en tapes de cuir i marc rectangular amb línies daurades. En la part superior del llom figura en lletres daurades el número 4806. L'enquadernació es pot datar al segle XVIII; dalt i baix del llom apareixen els escuts del papa Pius VI (1775-1799) i del cardenal Francesco Saverio de Zelada (1773-1801).

8 Encara que es desconeixen les circumstàncies que van motivar l'arribada del manuscrit a la Biblioteca Vaticana, Chabàs (1905: 440) i Miquel i Planas (1936-1942: 90) opinen que potser va passar a Roma amb els llibres del cardenal de València, després anomenat Alexandre VI.

Hem de destacar taques d'humitat més accentuades en els deu folis primers, sobretot en la part superior i inferior. No obstant això, podem afirmar que les taques d'humitat estan presents en tot el manuscrit amb major o menor intensitat. El manuscrit consta de 119 folis⁹ amb la filigrana d'una mà amb estrela amb la lletra *f*¹⁰. En el f. 119v consta un *explicit* en què s'anomena Tiberto Brandolino,¹¹ «Magnifico ac potenti domino D. Tiberto Brandolino, equiti aurato ac comiti domino suo obsecratissimo et cetera». I dues frases més en llatí:

«Somnia¹² ne cures nam mens humana volluntas».

«O lux michi grata qui es! O tam sperata! Locho et capitulo supperius anotatis tu deinch. Reverendissimo

9 Els folis estan numerats en romans a la part superior dreta del recto de cada full. El text està escrit a dues columnes de 37 línies cadascuna, tret del f. 1, en què la columna esquerra té 24 línies i la dreta 25. El f. 119r presenta una única columna de 17 línies. El f. 1v està en blanc.

10 El paper en què està copiat l'*Espill* és d'una qualitat òptima, procedent de la Ligúria, prop de Gènova. Pel que fa a aquesta filigrana hem de dir que és força repetida en obres del segle xv. Briquet (1923) la documenta també a l'Arxiu de Gènova en documents del 1490-1492; Chabàs anomena «quant» aquesta filigrana, «perquè no es veuen les ungles» (1905: 364) i la documenta en arxius de Barcelona pels volts de l'any 1492; Morel-Fatio data el ms. a final del xv o començament del xvi (1885: 20), mentres que Miquel i Planas (1936-1942: 90) el situa més acostat a la data de redacció del text, el 1460.

11 Tiberto Brandolino pertanyia a la branca dels Brandolino de Florència, Valmareno i Bagnacavallo; destaquen tots pel seu exercici notable en les armes (Carré, 1993-1994: 266).

12 Es tracta de la citació, un tant desvirtuada, d'un díptic de Cató: «*Somnia ne cures, nam mens humana, quod optat, / dum vigilat, somno decepta frequenter adoptat*» (II, 31).

Cardinale Sancto Georgio¹³ padre signare si voll chi non te adorare sustulit».

A l'*Inventarium manuscriptorum latinorum* de la Biblioteca Apostòlica Vaticana (*Sala Consultazione Manoscritti*)¹⁴, es troba catalogat l'*Espill* en la inicial *P* de *Poema* i no per l'autor ni pel títol, concretament: «POEMA in quatuor libros divisum. Anon. Hispano. Mod. in foglio».

DATAÇIÓ DE L'ESPILL

A banda dels versos presentats al certamen en llaor de la Verge i d'un llibre de comptes, inclosos en el *Llibre de fàbrica*¹⁵, la popularitat de Roig es perpetuaria durant segles gràcies al llegat de la seua obra cabdal, l'*Espill*, escrita l'any 1460, segons documentem a partir de tres fonts:

13 Al·lusió a Giorgio Velabro, cardenal de l'Església encarregat de la signatura apostòlica (Carré, 1993-1994: 268).

14 Aquest volum V dels inventaris del fons Vat.Lat. no està datat, però sabem que el darrer volum (el VI) es va acabar de copiar el 1636, data en què l'*Espill*, per tant, ja figurava entre els fons vaticans. Al volum V en què apareix catalogat el Poema de Roig, el Ms 4806 forma part d'un conjunt de manuscrits que tenen en comú la pertinença a la biblioteca de l'humanista Angelo Colocci (1474-1549) (Carré, 1993-1994: 254), figura de reconegut prestigi en l'àmbit de la romanística. Fanelli (1967: 279-280) presenta com a hipòtesi el fet que el Ms. únic de l'*Espill* va començar a formar part dels inventaris de la Biblioteca Apostòlica Vaticana després d'haver pertangut a la biblioteca d'Àngelo Colocci, que havia ocupat, entre altres, el càrrec de secretari apostòlic i notari de la Càmera Apostòlica.

15 El *Llibre de fàbrica* de Jaume Roig es conserva a l'arxiu de la parròquia de Sant Nicolau amb el títol *Llibre de la obra de la porta y arcada de la sglésia de Sent Nicholau, scrit de la mà de Jacme Roig, doctor en medicina, clavari dels obrers de dita parròquia* (1454), transcrit i editat per Gisbert (1978).

– El testimoni literari del mateix text, a partir de l'addició «1427 + 33», referit als anys de vida de Jesucrist, pagador dels deutes de la humanitat. La incògnita permet llegir entre línies l'any 1460:

Aquest sensal,
peyta, resens,
mil quatre-cens
vint-set complits
anys són finits
—sens trenta-tres
anys, los primés
des que naxqué,
mentres vixqué
lo Pagador— (vv. 10506-10515)

– El testimoni arxivístic del llibre de comptes de l'hospital dels Innocents, de 1459, en què Roig hauria de ser majordom, però va haver de ser substituït per Francesc Gili, per: «l'absència de mi, Jacme Roig, per causa de la pestilència» (Rubio, 1983a: 147).

– El testimoni històric del *Dietari del Capellà d'Alfons el Magnànim*, segons el qual van morir a València des de 1459 a 1467 dotze mil persones, a causa de l'epidèmia:

en l'any MCCCCLVIII fonch la x mortalitat en la ciutat e regne de València, e començà en lo mes de mag, e durà fins en lo mes de deembre de l'any lx, e moriren en la dita ciutat e contribució de aquella, xii milia persones, e durà lo morir en la dita ciutat de València, que may no sesà en lo morir, fins en l'any LXVII. (Sanchis, 1932: 79)

Aquesta data es justifica també a partir de la localització topogràfica amb què inicia el prefaci

de l'*Espill*, on l'autor se situa a la vila de Callosa d'en Sarrià, com a conseqüència de l'epidèmia de pesta que dos anys abans, segons el *Dietari*, va afectar la ciutat de València:

Trobat-me en aquesta vall,
Callosa, per les morts fuyt,
ociós, trist, sens fer fruyt. (vv. 9-11)

EL TÍTOL

El títol de l'obra, *Espill*¹⁶, a elecció voluntària de l'autor, participa de la visió moral i ordenada del món, com a microcosmos i reflex de Déu. Així, doncs, *Espill*, sinònim de «norma de vida», participa de tot un corrent de textos que demostren l'obsessió de l'home medieval per l'ordenació i l'exemplaritat, obres enciclopèdiques d'estructura quadripartida com l'*Speculum naturale*, *Speculum doctrinale*, *Speculum historiale*, *Speculum morale* de V. Beauvais, des de la consideració moral de l'autor que recorda textos com l'*Speculum humanae salvationis*, la finalitat del qual és també la salvació de l'ànima humana; aquest llibre, de la mateixa manera que l'*Espill*, està escrit en forma de versos aplegats, amb el propòsit d'adoctrinar els *illiterati*, que també són cridats a participar del missatge del regne promès per Déu. A l'*Espill*, l'obra es considera una norma de vida o regla de conducta:

16 L'*Espill* ha vist transformat el seu títol segons les diverses edicions, que l'han designat tant com *Libre de les dones*, *més verament dit de consells profitosos y saludables...* (edicions de València, 1531; València, 1561; i Barcelona, 1561); *Spill o llibre de les dones* (Chabàs, 1905); *Llibre de les dones o Spill* (Almela i Vives, 1928).

Déu ajudant,
yo entonant
mon espill i norma. (vv. 793-795)

FORMA DE VERSIFICACIÓ

L'*Espill* consta de 16247 versos¹⁷, presentats en la forma de *noves rimades*, gènere compartit pels poetes del segle XIV, que consistia en l'agrupació de tirallongues de huit o de nou síl·labes¹⁸, que en Roig tenen la peculiaritat de ser reduïdes a la meitat; és a dir, són versos tetrasíl·labs, a partir dels quals serà un exercici admirable la conservació de la rima i del ritme. Aquest fet suposa l'alteració dels períodes sintàctics oracionals, en moltes ocasions, o l'elisió de termes concrets, sobretot monosíl·labs, o l'addició de mots comodí per completar el metre, amb la intenció d'obtenir un estil pla. Les *noves rimades* de Roig, terme que hem d'entendre com a forma el·líptica de *novel·les rimades*, històries de caràcter novel·lesc, més o menys fantàstic, «comediades»¹⁹, són migpartides:

17 Aquest nombre de versos correspon al manuscrit de l'*Espill* que porta el número 4806 de la Biblioteca Vaticana, únic manuscrit original conservat de l'obra, del qual partix aquesta edició crítica.

18 Hem d'aclarir, compartint l'opinió de Morel Fatio (1885: 27) que el terme *noves rimades* no pot ser mai equivalent al de *codolada*, ja que aquest darrer tipus de versificació consta de versos de huit i de quatre síl·labes indistintament, i, per tant, presenta una distribució formal anisosil·làbica (Milà i Fontanals, 1876: 45).

19 El terme *comediades* s'entén en el DCVB com a derivat de *comèdia*, que suposaria un vers compost a manera de comèdia (DCVB, III, 316). Tanmateix, atès el context hem d'entendre el mot *comediades* com a sinònim de *migpartides*, és a dir, reduïdes a la meitat, terme derivat del llatí CUM DI-

noves rimades,
comediades. (vv. 681-682)

ESTRUCTURA I SINOPSI ARGUMENTAL

L'obra s'articula argumentalment d'acord amb un prefaci i una estructura dividida en quatre parts o llibres, cadascun dels quals es divideix en quatre parts més reduïdes:

Del meu pensar
aquest trellat,
mig cordellat
i fluix textit,
serà partit
en quatre tals
parts principals,
com la present
lo pròlec fent.
Cascuna part
té en altre quart
de parts pus chiques. (vv. 730-741)

Tanmateix, tots els blocs argumentals no prenen la mateixa rellevància en el conjunt global, per tal com la unitat narrativa es configura amb els llibres primer, segon i quart, mentres que el llibre tercer, d'una extensió major de versos, pot ser entés com un segon nivell narratiu. L'obra consta, doncs, de les parts següents:

El prefaci (vv. 1-792), adreçat a Baltasar Bou²⁰,

MIDIUM. Aquesta etimologia també la fa servir Morel Fatio (1885: 27) i és més escaient al contingut del vers.

20 La relació d'amistat existent entre Guerau Bou, senyor de la vila de Callosa, i Roig, va fer possible que el metge valencià l'assistira en els darrers moments de la seua vida. Guerau Bou tenia dos germans, Lluís i Baltasar Bou.